بەشی سێیەم/ تیۆرە دانیشتوانییەکان

یەکەم: تیۆری دانیشتوانی لای ئیبن خەلدون (١٣٣٢-١٤٠٦).

(ئەبو زەید عبدالرحمن ئیبن خەلدون) لە تونس ساڵی (١٣٣٢) لەدایکبووە، شارەزایی سیاسی بەرزی هەبووە لە ئەنجامی وەرگرتنی پلەوپایە بەرزە جۆراوجۆرەکانی حکومەت لە ئەندەلس و باکوری ئەفریقا. دوایین پۆستی سەرۆکی دادوەران بوو، لەساڵی (١٤٠٦) کۆچی دوایی کرد کە تەمەنی نزیک (٧٤) ساڵ بوو، ئیبن خەلدون کاریگەری زێڕی هەبووە لەنێو بیرمەندانی کۆمەڵایەتی و کۆمەڵناسەکان، بیرۆکەکان و بۆچونەکانی گەیشتە ناو بیرمەندە ئەوروپاییەکانیش.

ئیبن خەلدون لە سەرەتای ئەو زانایانە بوو کە باسی پەیوەندی نێوان دانیشتوان و پەرەپێدانی کردوە بەشێوەیەکی وورد و تێروتەسەل. لە پێشەکییە بەناوبانگەکەی (مقدمة ابن خلدون) دەڵێ: (خۆشگوزەرانی خەڵک هێزی دەوڵەت زیاتر دەکات لەسەر هێزی خۆی، چونکە لە ژیانی خۆشگوزەرانیدا هاوسەرگیری زۆر ئەنجام دەدرێ و ڕێژەی منداڵبوون زۆر دەبێت)، هەروەها دەڵێ: (توانای تاکە کەسێک ناتەواوە بۆ دابینکردنی پێداویستیەکانی لە خۆراک ئەگەر کەمترین ئەرکمان لەسەر سەپاند، ئەویش دابینکردنی خۆراکی ڕۆژێکە لە گەنم، دەستی ناکەوێت تا ئەم گەنمە نەهاڕێ و نەیکاتە هەویر و نەیکاتە نان، ئەم سێ کردارە قاپ و قاچاخ و کەرستەی دەوێ، ئەم کەرستانەش بەبێ بوونی پیشەسازی دروست ناکرێن، لەهەمان کات ئەگەر ویستی دانەوێڵەی دەست کەوێت ئەویش پەنابردنە بۆ کشتوکاڵ بۆ داچاندن و دورینەوە و گەنم بەرهەم هێنان. ئەم هەموو کارانە پێویستی بە هاوکاری کەسانیتر هەیە)، لێرەدا کاری هەرەوەزی لەنێو خەڵک دروست دەبێ، کەواتە هەرچەند ژمارەی خەڵک زۆرتر بێت خۆشگوزەرانی زیاتر دەبێت لە ئەنجامدانی چالاکییەکان بە هاوکاری بۆ دابینکردنی خۆراک، بەمە بڕێکی زۆریان خۆراک دەست دەکەوێ کە چەندان هەندی پێویستی خۆیان، ئەوەی کە ئیبن خەلدون لە کشتوکاڵ باسی دەکات، بەهەمان شێوە بۆ پیشەسازی سوک و گەورە و خزمەتگوزارییەکان شیاوە، بۆیە دەڵێت: هەرچەند کارەکان بەردەوام بن خۆشگوزەرانیش زیاتر دەبێت، بازاری شارەکان پڕ دەبێت لە کاڵا، بەکاربردن و بەرهەمهێنەر زۆر دەبێت، لێرە دابەشکردنی کار (تقسيم العمل) دروست دەبێت، داهات و بەرهەم زۆر دەبێت و، پیشەسازی نوێتر بەردەوام پەیدا دەبێت و وولات داهاتی ساڵانەی زۆر دەبێت. بەڵام هۆکاری کەمبوونی خۆراک و برسێتی دەگەڕێنێتەوە بۆ زێدەڕۆیی لە بەکارهێنانی کاڵاکانی خۆشگوزەرانی و داڕوخانی سیاسی و ڕەوشتی، نەک لەبەر زۆری دانیشتوان هەروەک مالتۆس باسی دەکات.

دووەم: تیوری دانیشتوانی لای تۆماس ڕۆبێرت مالتۆس (Thomas Robert Malthus) (١٧٦٦-١٨٣٤)

مالتۆس لە ئینگلستان لەساڵی ١٧٦٦ لەدایکبووە، باوکی خەڵکی لادێ بوە خاوەنی زەوی و زاری کشتوکاڵی بووە، لەهەمانکات هاوڕێی (جان جاک ڕۆسۆ) بووە، ئەو زانایە گەشبین بووە لە زۆربوونی دانیشتوان لە ئەوروپای ڕۆژئاوا لەسەدەی هەژدەم. مالتۆس بەردەوام بوو لە خوێندن تاکو بوەتە قوتابی زانکۆی کامبێرج، پاشان بوە بە قەشەی کەنیسە ساڵی (١٧٩٧)، دوایی بوە بە مامۆستای مێژوو و ئابوریناسی لەساڵی(١٨٠٦)، تاکو ساڵی (١٨٣٤) مردووە.

پرەنسیپەکانی تیۆری دانیشتوانی لای مالتۆس:

مالتۆس ئاماژە بەوە دەکات کەپەیوەندیەکی ستاتیکی هەیە نێوان گەشەی دانیشتوان وخۆراک، واتا پەیوەندیەکی نەجولاو هەیە، چونکە خۆراک ڕێژەی سنووردارە بەرامبەر بە زۆری دانیشتوان،بۆیە لەم بارەوە ئاماژەی بۆ دوو پرەنسیپی سەرەکی کردوە:

یەکەم: خۆراک پێویستێکی سەرەکیە بۆ ژیانی مرۆڤ، چونکە بوونەوەری مرۆیی بێ هەوڵدان بۆ پەیداکردنی خۆراک ناتوانێ درێژە بەژیانی بدات، بۆیە مرۆڤ لەترسی برسێتی هەوڵی بەردەوام دەدات بۆ پاراستنی ژیانی و پەیداکردنی خۆراک. هەروەها ئارەزووی سێکسی پێویستە بۆپاراستنی مانەوەی ڕەگەزی مرۆیی،چونکە بێ زاوزێ هەموو بونەوەرێک ڕەگەزی دەبرێتەوە، کۆتایی بە جۆری ئەم بوونەوەرە دێت، مرۆڤیش یەکێکە لەم بوونەوەرانە.

دووەم: مرۆڤ بەشێوەی ئەندازەیی زیاد دەبێت وەک (٢، ٤، ٨، ١٦، ٣٢، ٦٤،.... هتد)، بەڵام خۆراک بەشێوەی ژمارەیی زیاد دەبێت وەک (١، ٢، ٣، ٤، ٥، ٦، ٧،.... هتد)، ئەمە دەبێتە دوجابوونەوەی ژمارەی دانیشتوان هەر (٢) ساڵ جارێک بەرامبەر بە زیاد بوونێکی کەم لە خۆراک، ئەمەش دەبێتە ڕوودانی برسێتی و نەخۆشی و نەهامەتی خەڵک.

مانای ئەوەیە پاش سەدەونیوێک ژمارەی دانیشتوان دەبێتە (٦٤) جار هەندی خۆی، بەڵام خۆراک لە (٧) جار هەندی خۆی تێپەڕناکات.

بەربەستەکانی گەشەکردنی دانیشتوان بەپێی تیۆری مالتۆس:

مالتۆس بۆ ڕێگرتن لە زۆربوونی دانیشتوان دوو جۆر بەربەستی دەستنیشان کرد، یەکێکیان: بەربەستی خۆپاراستنە، ئەویتریان: بەربەستی باشە

١- بەربەستی خۆپاراستن: ئەمە کاریگەری هەیە لەسەر گەشەی دانیشتوان لەڕێگای کەمکردنەوەی لەدایکبوون بەشێوازێکی ناڕاستەوخۆ بەهۆی دواخستنی هاوسەرگیری، واتا کەمکردنەوەی هاوسەرگیری لە تەمەنی زوو بۆ هەردوو ڕەگەز، هەروەها کپکردنی ئارەزوە سێکسیەکان لەکاتی هاوسەرگیری ئەمەیان ئارەزوومەندیە و هەڵقولاوە

له بیرکردنەوەی مرۆڤ، که دەتوانێ هەڵسەنگاندنی دەرئەنجامە دوورەکانی بکات، وەک دواخستنی هاوسەرگیری و قەدەغەکردنی کرداری سێکسی لەژیانی هاوسەری.

٢-بەربەستی باش: زۆربوونی رێژەی مردن بەهۆی خەریکبوون بە کار و پیشەکانی؛ زیانیان بۆ تەندروستی مرۆڤ هەیە، یان کارە قورسەکانی کە ئازاری مرۆڤ دەدەن و دەبێتەهۆی ڕوودانی ڕوداوی بەربوونەوە و شکستی جەستەیی، یان لە ئەنجامی ماندوبوون توشبوون بە نەخۆشی، هەروەها کارکردنی منداڵ و بڵاوبونەوەی پەتا و نەخۆشی و زۆربوونی قەڵەباڵغی لە شارەکان و بڵاوبونەوەی هەژاری و برسێتی. ئەمانە هەمووی بە ڕای مالتۆس هۆکاری باشن بۆ کەمکردنەوەی دانیشتوان.

هەموو هۆکارێک دەگرێتەوە کە دەبنەهۆی کورت کردنەوەی تەمەنی مرۆڤ، وەک شەڕ و جەنگ و کارەساتە سروشتیەکانی وەک لافاو و ووشکایی و پەتا و نەخۆشی و برسێتی و هەموو جۆرە نەهامەتییەک.

سێیەم: تیۆری دانیشتوانی لای مارکیز دی کوندەرسی

تیۆرەکەی مارکیز دی کوندەرسی (١٧٤٣-١٧٩٤)

فەیلەسوفی کۆمەڵایەتی فەرەنسی کۆندەرسی پێیوایە مێژوو بریتییە لە پشکنین و ووردبوونەوە لە ریزبەندی و پلەبەندی سروشتی دیاردە کۆمەڵایەتییەکان، ئەویش بۆ گەیاندنی مرۆڤە بە سیفەت و خەسڵەتی کەماڵ. لەم بارەوە قۆناغەکانی گەشەکردنی مرۆیی لە یەک جیا کردۆتەوە و پۆلێنی کردووە، بەسەر (دە) قۆناغدا دابەشی کردووە، قۆناغی کۆتایی لە شۆڕشی فەرەنساوە دەست پێ دەکات؛ واتە ئەو شۆڕشە سەرەتای دەستپێکی قۆناغی دەیەمە، قۆناغێکە مرۆڤ دەگاتە کەماڵ، دوژمنایەتی و ڕق و کینە لە نێوان مرۆڤەکاندا ون دەبێت، بۆیە دابەشبوونی نادادپەروەرانەی سەروەت و سامان لە نێوان مرۆڤەکاندا نامێنێ، نەڕەخساندنی هەلی پەروەردە و فێرکردنی یەکسان شوێنەوارێکیان نامێنێت، یاسا و تەواوی سیستەمەکانیتر لە کۆمەڵگادا بۆ ڕێکخستن و کارپێکردنی تاک کار دەکەن لەگەڵ بەرژەوەندییە گشتییەکاندا، بۆیە بەرهەمی زەوی هەمیشە لە زۆربووندا دەبێت وخۆراک بە تێروپڕی بۆ هەمووان دابین دەکرێت، مەترسی نەخۆشی و برسییەتی نامێنێ؛ تواناکانی مرۆڤ دەگەنە کەماڵ.

بە کورتی کۆندەرسی بانگەشەی بۆ یەکسانی مرۆڤەکان کردووە، ئەمەش پەیوەندی بە زۆربوون و کەمبوونەوەی دانیشتوان بە قەد ئەوەی وابەستەی سیستەمی دسەڵاتە، بۆ ئەمەش پێویستی بە پەروەردە و پڕ چەککردنی تاکەکانە بە زانست تا توانای داواکردنی مافەکان و خۆپارێزییان هەبێت و یەکانگیری کۆمەڵگا دروست بێت.

چوارەم: تیۆرەکەی جۆدوین سەبارەت بە دانیشتوان: (١٧٥٦-١٨٣٦)

توێژەری ئینگلیزی جۆدوین لە کتێبەکەیدا پێشبینی چاخێکی زێڕینی کردووە بۆ مرۆڤایەتی، پێیوایە گومان لە هاتنی سەردەمێکی وادا نیە، ئەویش وەکو کۆندەرسێ پێیوایە لەو قۆناغەدا مرۆڤەکان دەگەنە کەماڵ، هەروەها لە ڕووی سروشتی مرۆییشەوە دەڵێ: مرۆڤ هەر بە فرچک حەزی لە شەڕ و دوژمنایەتی و ئاژاوە نیە، بەڵام بە پەروەردەکردنێکی تەندروست و سیاسەتێکی دادپەروەرانە و بە توێژینەوەی زانستی و هێمنانە و لەسەرخۆ و لابردنی هەموو ئەو کۆت و بەندانەی لە بەردەمیدایە مرۆڤ بە تەواوەتی دەگاتە ئازادی و سەربەخۆیی لە کارەکانیدا، مرۆڤ دەگاتە لوتکەی کەماڵ و پێگەیشتن و ئیتر پێویست بە دادگا و کارگێڕی فەرمی و حکومی ناکات، دادپەروەری لە نێوان مرۆڤەکاندا دروست دەبێت و ئەمەش مرۆڤ پەلکێش دەکات بۆ قازانج و بەرژەوەندی گشتی.

پێنجەم: تیۆری پەرەسەندن لای فێردیناند تۆنیز

یەکێک لە گرنگترین نوسین و بەرهەمەکانی (فێردیناند تۆنیز) زانای کۆمەڵناسی ئەڵمانی (١٨٥٥-١٩٣٦) لە کتێبەکەی (gemeinschaft and gesellschaft) واتە کۆمەڵگای خۆجێی و کۆمەڵگا، ئەوەی بە ئینگلیزی پێی دەگوترێت (Commuity and Society)، لەم نوسینەیدا کۆمەڵگای مرۆیی بۆ دوو بەشی سەرەکی پۆلێن دەکات، ئەوانەش کۆمەڵگای لۆکاڵی یان خۆجێیی هەڵگری کۆمەڵێک خەسڵەت و تایبەتمەندین لەگەڵ کۆمەڵگای گرێبەستی کە ئاستێکی پێشکەوتووتر و پەرەسەندووتری هەیە، بە جەختکردنە سەر ئەوەی کە کۆمەڵگاکان لە گوڕان و پەرەسەندندان لە کۆمەڵگای لۆکاڵییەوە بۆ کۆمەڵگای شارنشینی گرێبەستی، ئەو ویستەی کە باڵادەستە بەسەر کۆمەڵگا خۆجێیەکاندا بریتییە لە ویستی سۆزداری و سروشتی، کەچی ئەو ویستەی کە باڵادەستە بەسەر کۆمەڵگا گرێبەستییەکان بریتییە لە ویستی بیرکردنەوە و ئەقڵانییەت.

جگە لەوەی تۆنیز لە هۆکارەکانی ئەم پەرەسەندن و گوڕانەدا جەخت دەکاتە سەر دیاردە دانیشتوانییەکان بەتایبەتی قەبارە و چڕبوونەوەیان لە شارەکاندا، بوارێکیتری گرنگیپێدانی (تۆنیز) بابەتی پەیوەندی نێوان ڕەوشی ئابووری و کۆمەڵایەتی کۆمەڵگاکان و ئەو گۆڕانکارییە وەرزیانە بوو، کە لە ڕادەی هاوسەرگیریدا دەهاتنە ئاراوە، بەتایبەتی لە بارەی کوڕان و کچانەوە، واتە لەسەر بنەمای ڕەگەزی، کە ئەمەش بابەتێکی ئەنترۆپۆلۆژیای دانیشتوانە. (تۆنیز و دۆرکایم) لە دیاریکردنی خەسڵەت و تایبەتمەندییەکانی دوو جۆری کۆمەڵگای خۆجێی و کۆمەڵگا یان (کۆمەڵگای میکانیکی و کۆمەڵگای ئەندامی لای دۆرکایم) زۆر لە یەکتری دەچن، بە تایبەت لە دەستنیشانکردنی داینەمۆ و بزوێنەرەکانی گۆڕاندا، بە لای هەردووکییانەوە کۆمەڵگا دەگۆڕێت.

بەلای (تۆنیز)یشەوە کۆمەڵگا لە کۆمەڵگایەکی خۆجێییەوە بۆ کۆمەڵگایەکی گرێبەستی دەگۆڕێت هۆکارەکانیشی بریتیین لەمانەی خوارەوە:

١- پێشکەوتنی کشتوکاڵی و پیشەسازی و زۆربوونی بەرهەم و گەشەکردنی بازرگانی پەرەسەندنی زانستی و تەکنۆلۆجی و داهێنانی هۆکار و ئامرازەکانی گواستنەوە و گەیاندن.

٢- کۆچکردن یان کۆچکردنی دانیشتوان لە لادێ و گوندەکانەوە بۆ شار و هەرێمە شارنشینییەکان، کە دەبێتەهۆی گەورەبوونی قەبارە و چڕبوونەوەی دانیشتوان.

٣- زۆربونی سروشتی دانیشتوان بە هۆی بەرزبوونەوەی ڕێژەی لەدایک بوون و کەمبوونەوەی مردنی مناڵان ئەمیش بە هۆی باشتربوونی رەوشی ئابووری و تەندروستی کۆمەڵگاکان و بەرزبوونەوەی ئاستی خوێندەواری و ئاستی بژێوی خێزانەکان و...هتد.

٤- بەدەرکەوتنی پیشەی جیاجیا و پسپۆڕی و دابەشکردنی کۆمەڵایەتییانەی کار و فرەجۆری بەرهەمهێنان و، بەهۆی ئەمیشەوە دەبێتە گەشەکردنی خێرای بازرگانی و قازانج و سەرمایەداری.

بۆیە ئیتر بە هۆی ئەمانەوە تەواوی خەسڵەت و تایبەتمەندییەکانی کۆمەڵگا دەگۆڕێن و نمونەیەکیتری کۆمەڵایەتی دروست دەبێت.

بەشی چوارەم/ سیاسەتی دانیشتوان

پێناسەی سیاسەتی دانیشتوان یان مەبەست لە سیاسەتی دانیشتوان چییە؟

سیاسەتی دانیشتوان بەپێی پێناسەی بیریلسۆن (Berelson) بریتییە لەو سیاسەتە ڕوونەی کە حکومەت نەخشەی بۆ دەکێشێ بۆ گریمانەکردنی ئەنجامە بەرایییەکان. لەگەڵ ئەوەی ئامانجی ڕاستەقینەی چارەسەری دیموگرافی جێبەجێکردنی ئامانجە سەرەتاییەکانە، وەک پەلەکردن لە ئاسایشی نەتەوایەتی و خۆشگوزەرانی ئابوری و کۆمەڵایەتی.

هەندێکیتر ئاماژە بەوە دەکەن کە سیاسەتی دانیشتوان بریتییە لەو هەوڵ و چالاکییە مرۆییە نەخشەکیش کراوانەی کە کۆمەڵگا ئەنجامی دەدەن بۆپاراستنی مانەوە و خۆشگوزەرانی باشیی دانیشتوان، لە ڕێگەی کۆنترۆڵکردنی لایەنەکانی دیموگرافی لە گەشەکردنی گرووپەکان و گۆڕانیان بە سنوردارکردنی گەشەی دانیشتوان

بەشێوەیەک کە ژمارەی دانیشتوان لەگەڵ ئاستی بەرهەمی خۆراک بگونجێ؛ بۆ دابینکردنی جۆرە خۆشگوزەرانیەک کە ڕەزامەندی پێوە دیار بێت.

سیاسەتی دانیشتوان هەوڵ و ماندوبوونێکە بۆ کارتێکردن لە قەبارە و پێکهاتەی دابەشبوونی دانیشتوان. زانایەک بەناوی (دەرج) دەڵێ سیاسەتی دانیشتوان ڕێوشوێنێکی یاساییە و بەرنامەیەکی کارگێڕیە و هەندێ کاری حکومیە بۆ گۆڕینی یان هەموارکردنی ئاراستە دانیشتوانییەکانی هەبوو بۆ بەردەوامبوونی ژیان و خۆشگوزەرانی نیشتمانی.

ئامانجەکانی سیاسەتی دانیشتوان:

١- بۆ ئەوەی هاوسەنگی دروست بێت لە نێوان گەشەی ئابوری و کۆمەڵایەتی و نێوان گەشەی دانیشتوان و دابینکردنی پێداویستیەکانی دانیشتوان و پەرەپێدانی ئاستی خێزان لە ڕووی ئابوری و کۆمەڵایەتی و تەندروستی و فێرکاری و ڕۆشنبیری و، تواناگەری ئافرەت و پشتگیری یەکسانی ڕەگەزی و دابینکردنی چاودێری تەندروستی، لەمانەش خزمەتگوزاری ڕێکخستنی خێزان لەچوارچێوەی سەربەستی دان بەخێزان بۆ وەچەنانەوە لەچوارچێوەی خێزان وبەرپرسبوونی لە پەروەردە و پێگەیاندنی.

٢- پەرەپێدانی سامانی مرۆیی و چاککردنی بواری کارکردن، بەتایبەتی بۆ ئافرەتان و، نەهێشتنی بێکاری نێوان گەنجەکان لەهەردوو ڕەگەز و، کەمکردنەوەی ڕێژەی هەژاری و، پارێزگاریکردنی ژینگە و هەوڵدان بۆ کەمکردنەوەی ڕێژەی نەخوێندەواری، بەتایبەتی لەناو خەڵکی گوندەکان و لەچینی ئافرەتەکان.

بۆچی سیاسەتی دانیشتوان دادەنرێ؟

چەند هەوڵێک لەخۆ دەگرێ بەپێی بارودۆخی وولاتەکە و ڕەچاوکردنی بەرژەوەندی خەڵکەکە و باشکردنی ئاستی گوزەرانیان وەکو:

١- جێبەجێکردنی هاوسەنگی نێوان پیکهاتە دانیشتوانییەکان.

٢- جێبەجییێکردنی هاوسەنگی نێوان سەرچاوە سروشتییەکان و ژمارەی دانیشتوان.

٣- جێبەجییێکردنی پەرەپێدانی هاوسەنگ.

- سیاسەتی هاندانی زۆربوونی دانیشتوان: مەبەست لە سیاسەتی هاندانی زۆربوون چییە؟

ئەم سیاسەتە لە کاتێک پەیڕە و دەکرێت ئەگەر وولاتێک خۆراکی زۆر بێت و ڕێژەی داهاتی سالآنەی بەرز بێت، بەڵام ئەگەر ژمارەی دانیشتوانی کەم بێت یان وولاتەکە لەکاتی جەنگ بێت ژمارەی زیانی گیانی زۆر بێت، بۆ قەرەبووی قوربانیانی جەنگ ئەم سیاسەتە پەیڕەو دەکرێت، وەک شەڕی هەشت ساڵەی نێوان عێراق و ئێران وایکرد کە عێراق چەندین سیاسەتی هاندەرانە بگرێتە بەر بۆ هاندانی منداڵبوون و قەرەبووی قوربانییانی جەنگەکە، وەک هاندانی هاوسەرگیری زوو لەنێو قوتابیانی زانکۆ و پێدانی قەرزی هاوسەری و کڕینی کەلوپەلە کارەبییەکانی ماڵ بەنرخی هەرزانتر لە بازار، لەبازارە سەنتەرییە حکومییەکان و پێدانی مۆڵەتی دایکایەتی بۆ ئەو ئافرەتانەی فەرمانبەرن لەکاتی منداڵبوون بە موچەی تەواو بۆ ماوەی (٧٠) ڕۆژ.

- شێوازەکانی هاندانی سیاسەتی زۆربوونی دانیشتوان بریتیین لەمانەی خوارەوە:-

<u>یەکەم: سیاسەتی هاندانی زۆری لەدایکبوون</u>:

لە عێراق ڕێوشوێنەکانی هاندانی لەدایکبون پەیڕەوکرا بەدارشتنی یاسای ژمارە (١٩١)ی ساڵی (١٩٧٥) کە چەند خاڵێک لەخۆدەگرێ ئەمەش لەو خاڵانە پێک دێت:

A. پێدانی مۆلەت بۆ ئافرەتی دوو گیان بۆماوەی (٧٠) ڕۆژ بە موچەی تەواو.
B. کوڕەکان و کچەکان ماف وەرگرتنی بەشە خانەنشینییان هەیە لە باوکیان یان لەدایکیان یان لەهەردوکیان.
C. ئافرەت مافی وەرگرتنی مافی منداڵەکانی هەیە ئەگەر خۆی فەرمانبەر بوو، بەڵام هاوسەرەکەی فەرمانبەر نەبوو.

ئەگەر چی سیاسەتی دانیشتوان زۆربەی کات بەستراوە بەڕێکخستنی خێزان و کەمکردنەوەی ڕێژەی لەدایکبوون، بەڵام هەندێ جاریش سیاسەتی دانیشتوان بۆ هاندانی زۆربوونی دانیشتوان هانی کۆچی هاتوو دەدات لە وولاتانیتر شان بەشانی هاندانی زۆربوونی لەدایکبوون یان ئەگەر پێویستی نەکرد تەنها لەجیاتی زۆربوونی لەدایکبوون کۆچی هاتوو دەدرێ لە وولاتانیتر.

<u>دووەم: هاندانی کۆچی هاتوو</u>: سەبارەت بەهاندانی کۆچی هاتوو: بۆنمونە لە وولاتی ئیتالیا ساڵی (١٥٦٠)ز (دۆق تسکانیای گەورە) نێردراوی نارد بۆ هەموو ناوچەکانی ئیتالیا بۆ ئەو خێزانانەی ئارەزویان هەیە کۆچ بکەن بۆ (ماریما - Maremma) لەسەر دەریای کاریبی، چونکە دانیشتوانی کەمبوو لە ئەنجامی هێرشەکانی دوژمن لەشەڕەکانی پێشوو، بۆیە کرێی گواستنەوەیان پێدرا، لەگەڵ هەریەکە پارچە زەویەکی کشتوکاڵی و خانووی

کاتیان پێ درا تاکو خانووی هەمیشەیی دروست دەکەن و، کەرەستەی بەرهەم هێنانی کشتوکاڵیان پێ درا لەگەڵ خۆراک و پێداویستیەکان بۆ ماوەی ساڵ و نیوێک؛ نزیکەی (٢٠٠) خێزان بەکۆی زیاتر لە (١٠٠٠) کەس کۆچیان کرد بۆ ئەو شوێنە.

<u>سێیەم: کەمکردنەوەی ڕێژەی مردنی منداڵ:</u> بۆنمونە لە عێراق یاسای ژمارە (٨٩)ی ساڵی (١٩٨١) دەرچوو سەبارەت بە کەمکردنەوەی مردنی منداڵ، کە ئەم خاڵانە لەخۆ دەگرێ:

أ- دامەزراندنی دەزگای چاودێری دایکان و منداڵان بۆ چاودێری ئافرەتی دووگیان و کاتی مشداڵبوونیش چاودێری منداڵەکەی بکرێ و بەردەوام پشکنینی دایکەکەش بکرێ.

ب- خێزان پابەند بێت بەکوتانی منداڵەکەی لەکاتی خۆی بەپێی ڕێنماییە تەندروستییەکان کەچەند جار پێویستی بە کوتان دەبێت، هەروەها پێدانی شیری منداڵ بەخۆڕایی لە دەزگا تەندروستییەکان و پیشکەشکردنی ڕێنمایی و ئامۆژگاری تەندروستی بۆ دایکەکان بۆ چۆنیەتی بەخێوکردنی منداڵەکانیان.

ت- پشکنینی پێش هاوسەرگیری بۆ هەردوو هاوسەر بۆ دڵنیابوون لە لەش ساغیان.

لە وڵاتە ئەسکەندنافییەکان، بەتایبەتی سوید یەکێکە لەو وڵاتانەی کە ڕێژەی مردنی کەمکردەوە و ڕێژەی لەدایکبوونی زیاد کرد. لە سێیەکی یەکەمی سەدەی بیستەم لەبەر دابەزینی ڕێژەی لەدایکبوون بە ڕێژەیەکی زۆر، وڵات ناچار بوو پەنا بباتە بەر سیاسەتی هاندانی ڕێژەی لەدایکبوون. دوای ئەوەی کە هەڵسەنگاندنی گوزەرانی خەڵک کرا دەرکەوت ڕێژەیەکی زۆر لە خێزانەکان لە ئاستی پێویست نزمترن، کاربەدەستانی میری هەوڵی چککردنی گوزەرانی خەڵکیاندا زیاتر لەچاو زۆرکردنی ڕێژەی لەدایکبوون، پاشان سیاسەتی دانیشتوان چەند خاڵێکی یاسایی داڕشت، یەکێک لەوانە ڕێگا دان بە خێزان کە خۆی بڕیاری ژمارەی منداڵ بدات بەپێی ئاستی گوزەرانی خۆی، هەروەها گرنگیدان بە خزمەتگوزاری تەندروستی و کۆمەڵایەتی و گوزەرانی خەڵک و بەخوێندەواری کردنی تاکەکانی خێزان و هۆشیارکردنەوەیان؛ بە پێشکەشکردنی ڕێنمایی لە ڕێگای دانانی بەرنامەی کۆمەڵایەتی و ئابوری.

کەمبوونەوەی دانیشتوان و ڕەنگدانەوەکانی:

کەمی دانیشتوان ڕەنگدانەوەی ئەنترۆپۆلۆژی زۆری هەیە، زانایەک بە ناوی (دۆبریل) لە بارەی کەمی دانیشتوانەوە دەڵێت لە دۆخی کەمی دانیشتواندا ڕواڵەت و دیمەنەکانی نوێ بوونەوە و ژیانی مۆدێرن ون دەبن و بەدیار ناکەون، کیانی نەریتگەرایی و چەق بەستوو زاڵ دەبێت، هەر وەکو بەهاکانی پێشکەوتن و داهێنان هەرەس دێنن و حەز و ویست و ئارەزووی مرۆڤەکان لە دەست گرتن بە ڕەوشی باوەوە کورت دەبێتەوە، بەهای مرۆڤ لە دۆخی کەمی دانیشتواندا پاشەکشێ دەکات، هێزی کار لە بەردەم هێزی سروشتدا دەکشێتەوە، چونکە مرۆڤ لە

ڕووبەڕووبوونەوەیدا لەگەڵ سروشت خۆی بەتەنیا دەمێنێتەوە و ژمارەیەکی کەمن لەو مەیدانەدا،واتە لە ڕووی ورەو بیروباوەڕ و گیانی بەرهەڵستی کردنەوە کەمی دانیشتوان مرۆڤ بێ هێز دەکات.

دانیشتوانی نمونەیی و ڕەنگدانەوەکانی:

بیرۆکەی دانیشتوانی نمونەیی و بەستنەوەی بە مەرجەکانی ژیانی ئاسوودەیی و بوون بە دەوڵەتەوە بیرۆکەیەکی نوێ نیە،لای ئەفلاتوون دانیشتوانی دەوڵەتە شار بە (٥٠٤٠) کەس دیاری کرابوو، چونکە ئەم ژمارەیە شایانی دابەشکردن بووە بەسەر هەموو ژمارەکاندا، ئەرستۆش جەختی لەسەر ژمارەی نمونەیی کردۆتەوە و پێیوابووە دەبێ هەمیشە ژمارەی منداڵ دیاری بکرێت تا بتوانرێت پێویستیەکانی ژیانیان بۆ دابین بکرێت، بەو مەرجەی ئەم ژمارە دیاریکراوە نەبێتەهۆی تێکدانی ڕەوشی ئەمنی و بەرزەفتکردن و کۆنترۆڵکردنی کۆمەڵگا؛ لە نێوان هەردوو جەنگی یەکەم و دووەمی جیهاندا، بە گشتی چەمکی دانیشتوانی نمونەیی لە ئەمریکا و ئەوروپا گرنگیەکی زۆری پێدرا، ئەگەرچی ئەم گرنگیپێدان و هەوڵەی لەم بوارەدا درا کەوتە بەر ڕەخنەی توندی نوسەر و بیرمەندە کۆمۆنیستەکان، ئەمان پێیان وابوو ئەم جۆرە بیرکردنەوەیە ڕەنگدانەوەی تیۆرەکەی مالتۆسە لە بارەی دانیشتوانەوە، بەڵام ئەم بیرۆکەیە لە فۆرمە خەیاڵیەکەیدا مایەوە و نەتوانرا لەسەر زەمینەی واقعی جێبەجێ بکرێت تا ساڵی (١٩٢٩) لە کۆنگرەی جیهانی دانیشتواندا لە جنیف تاوتوێی ئەم بابەتە کرا، بیرۆکەی دانیشتوانی نمونەیی لە گونجاندنی نێوان بۆچوونە دژ بەیەک و جیاوازە توندڕەوە ڕەشبینەکان و گەشبینەکانەوە سەرچاوەی گرتووە،بە جۆرێک ئەم دوو ڕوانگەیە وەکو تەواوکەری یەکیان لێ هاتووە نەک دژ بەیەک بن.

بەهایەکی نەگۆڕ نەک هەر بۆ چەمکی دانیشتوانی نمونەیی بەڵکو زۆری دانیشتوان و کەمی دانیشتوانیش نیە بەپێی کات و شوێن، دەشێ قەبارەیەکی نموونەیی بۆ هەرێمێکی دیاریکراو کەمی دانیشتوان بێت یان زۆری دانیشتوان بێت لە هەرێمێکیتردا، بە پێی گۆڕانە کۆمەڵایەتی و ئابوورییەکانی ئەو هەرێمە، یان دەشێ لەیەک کۆمەڵگاشدا قەبارەی دانیشتوانی نمونەیی لەم رۆژگارەدا ببێتە کەمی دانیشتوان یان زۆری دانیشتوان لە ئایندەیەکی نزیکدا، گۆڕانە دانیشتوانییەکان لە ڕووی سروشتی و جوگرافی و پەرەسەندنە تەکنۆلۆژییە نوێییەکان بەرپرسن لە گۆڕانی ئەم ڕەوشەدا.

<u>بۆ دیاریکردنی قەبارەی دانیشتوانی نمونەیی پێویستە ڕەچاوی ئەم خاڵانەی خوارەوە بکەین:</u>

بۆ دیاریکردنی قەبارەی دانیشتوانی نمونەیی پێویستە چی بکرێت؟

أ- پێویستە هەر وڵاتێک یان کۆمەڵگایەک بەپێی ڕەوشی تایبەتی خۆی سەیری قەبارەی دانیشتوانی نمونەیی بکەین، چونکە هەر یەکێک لەمانە قەبارەی نمونەیی تایبەت بە خوی هەیە.

ب- دەبێ ڕەچاوی کاریگەرییە ڕاستەوخۆ و ناراستەوخۆکانی زۆربوونی دانیشتوان بکەین، ڕەشبینەکان سەیری کاریگەرییە ڕاستەخۆکان دەکەن و گەشبینەکان سەیری ناراستەخۆکان.

ج- دەبێ سەیری ئاسەوارە تایبەت و گشتییەکانی زۆربوونی دانیشتوان بکەین، ڕەشبینەکان سەیری ئاسەوارە تایبەتییەکان دەکەن و گەشبینەکان سەیری ئاسەوارە گشتییەکان.

د- دەبێ قەبارەی نمونەیی لە ئەوپەڕی زۆری و لە ئەوپەڕی کەمی جیا بکەینەوە. واتە بزانین ئەوپەڕی زۆری دانیشتوان لەم کۆمەڵگایەدا چەندە یان ئەوپەڕی کەمی چەندە، هەتا لە ئاستێکدا پێی بڵێین دانیشتوانی نمونەیی.

<u>بۆیە یەکێک لەو پێناسانەی بۆ ئەم چەمکە کراوە، دەڵێت بریتییە</u> لەو سنوورەی هەردوو دۆخی زۆربوونی دانیشتوان لە کەمی دانیشتوان جیا دەکاتەوە، واتە ئەو ئاستەیە لە نێوان کەمی دانیشتوان ئەگەر ببێتە کۆسپ و ئاستەنگ لەبەردەم پێشکەتن و پەرەسەندنی کۆمەڵایەتی و ئابوری و فەرهەنگی لە کۆمەڵگاکەدا و لە نێوان زۆری دانیشتوان ئەو بڕەی بۆ کۆمەڵگا بە هەمان شێوە ببێتە ئاستەنگ لەبەردەم گۆرانکارییەکانی کۆمەڵگا و دابینکردنی ژیانی ئاسودە و خۆشگوزەران بۆ تاک و خێزانەکان.

هەر لە بارەی پێناسەکانی قەبارەی نمونەییەوە زانایەک بە ناوی (<u>فیکسل</u>) لە ساڵی (١٩١٣)دا دەڵێت <u>قەبارەی دانیشتوانی نمونەیی</u> ئەو قەبارە دانیشتوانەیە زۆرترین سوود و قازانجیان هەیە، بەڵام (فیکسل) ئەو پێوەرەی دیاری نەکردووە لە ڕێگایەوە بکرێت ئاستی ئەوپەڕی زۆری دانیشتوان بپێوین.

هەروەها زانایەکیتر بە ناوی (<u>ئەلفرێد ساوێ</u>) دەڵێت <u>قەبارەی نمونەیی دانیشتوان</u> ئەو قەبارە دانیشتوانەیە بە شێوەیەکی باشتر ئامانجێکی دیاریکراو دێنێتەدی.

دەکرێ پێناسەی قەبارەی نمونەیی لە ڕێگای ئەم پرسیارەوە بکەین، ژمارەی ئەو دانیشتوانە چەندە لە چرکەساتێکی دیاریکراو و لە وڵاتێکی دیاریکراودا بەرزترین ئاستی پێویستییە ماددی و مەعنەوییەکانی مرۆڤەکان دابین دەکات، کە هەوڵی بەدەستهێنانیان دەدەن و ناکرێ لەو ژمارەیە دەرچین بێ ئەوەی ئاستی دابین کردنەکان دابەزێت

لەگەڵ ئەوەی وەڵامدانەوەی ئەم پرسیارە و دیاریکردنی چەندایەتی ئەو دانیشتوانە بە کردەیی کارێکی سەختە، بەڵام توێژەرانی بواری ئەنترۆپۆلۆژیا و دیموگرافیا، هەر دوو زانستەکە کە دەبێتە بابەتێکی ئەنترۆپۆلۆژیای دانیشتوان، بۆ دیاریکردنی قەبارەی نمونەیی دانیشتوان پشت بە کۆمەڵێک گۆڕاوی دیاریکراو دەبەستن، پێیانوایە لە ڕێگای ئەو گۆڕاوانەوە دەکرێ لە هەر کۆمەڵگایەکدا (٦) قەبارەی نمونەیی دانیشتوان دەربکەین، گۆڕاوەکانیش بریتین لەمانەی خوارەوە: <u>ئەو گۆڕاوانە کامانەن کە بۆ دیاریکردنی قەبارەی نمونەیی دانیشتوان پشتی پێ دەبەسترێت؟</u>

أ- ئاستی بژێوی باڵا: وەکو لە میانەی باشترکردنی ژیانی هاوڵاتیانەوە ئەوە هەژمار بکرێت ئایا زۆری دانیشتوان یان کەمی دانیشتوان هیچ مەترسیەکی لەسەر ئایندەی کۆمەڵگاکە یان خۆشگوزەرانی دروست کردووە.

ب- کار و دەستی کاری تەواو: ئەمە لە دۆخی کەمی ژمارەی دانیشتوان و دەرهاویشتەکانییدا بەدەردەکەوێت، هەر کۆمەڵگایەک نەتوانێت لە میانەی هێز و دەستی کاری خۆیەوە پێویستییەکانی بازاڕی کاری ناوخۆیی پڕ بکاتەوە.

ج- گەشەپێدانی سەرچاوەکان بە شێوەیەکی تەندروست و بێ خەوش.

د- پێکهاتەی دانیشتوانیی هاوسەنگ.

بە کورتی لە مرۆڤناسی و دانیشتواناسیدا بۆ بابەتێکی وا گرنگ ڕەنگدانەوەی زۆربوونی ژمارەی دانیشتوان،تێڕوانیی فرە لایەنی بۆ کراوە لە لایەک توێژینەوە لەسەر بەرئەنجام و ئاسەوارەکانی و ئەو گرفتانەی لە گەورەبوونی قەبارە دەکەونەوە ئەنجامدراوە و، لەلایەکیتر لە هۆکارەکانی زۆربوونی دانیشتوان و ئاستەنگەکانی و ئەو هۆکارانەی کاریگەرییان لەسەر ئەم دیاردەیە هەیە؛ بەپێی کۆمەڵگە جیاوازەکان و لایەنە کۆمەڵایەتی و ئابوری و بایۆلۆژیەکانی خراوەتە بەر باس و توێژینەوە.

<u>پێکهاتەی کۆمەڵایەتی دانیشتوان:</u>

<u>پێکهاتەی کۆمەڵایەتی</u> بریتییە لەو خەسڵەت و تایبەتمەندییانەی دانیشتوان کە تاکەکانی کۆمەڵگا بەهۆی کەناڵەکانی پێگەیاندنی کۆمەڵایەتی، بەپێی ڕەوشی کۆمەڵگا فێری دەبن و پەیڕەوی دەکەن، یان لە ئەنجامی ژیانی کۆمەڵایەتی تایبەت بەو کۆمەڵگەی تیایدا دەژین بەسەریاندا دەسەپێنرێت؛ وەکو:-پێکهاتەی کۆمەڵایەتی دانیشتوان لە چی پێک دێت؟

١- باری زانستی یان خوێندەواری:

لەم بارەدا پۆلێنکردنی جۆراو جۆر هەیە ئەگەرچی بە پێی کۆمەڵگاکان و ئاستی پێشکەوتنی کلتوری کۆمەڵگاکان ئەم پۆلێنکردنە دەگۆڕێت، بەڵام لە کوردستاندا تا ئێستاش تا رادەیەک بەم شێوەیە پولین دەکرێت: نەخوێندەوار، دەتوانێ بخوێنێت و بنوسێت، سەرەتایی، ناوەندی و ئامادەیی، پەیمانگا و زانکۆ ، خوێندنی باڵا. تا ئێستا لە

کوردستان، یان لە ڕۆژهەڵات بە گشتی بۆ پێوانەی خوێندەواری پشت بە خوێندن و نوسینی ئاسایی دەبەسترێت، بێ لە بەرچاوگرتنی تواناکانی و بەکارهێنانی کۆمپیوتەر تەکنۆلۆژیای نوێ، لە هەندێک کۆمەڵگادا نەزانینی سود وەرگرتن لە تەکنۆلۆژیای پێشکەوتوو بە نەخوێندەواری دادەنرێت.

٢- باری خێزانداری:

واتە دۆخی پێکەوە ژیانی ژن و مێردایەتی یان خێزانی؛ سەڵت، خێزاندار، بێوەژن، پێوە پیاو، هاوسەر مردووی پیاو، هاوسەر مردووی ژن، تەڵاقدەر و تەڵاقدراو.

٣- باری ئابووری:

وەکو ئاستەکانی هەژار، مام ناوەند و دەوڵەمەند. بۆ ئەمە پێوەری جۆراوجۆر و ئاڵۆز هەیە، زۆر سەختە سنوری نێوان ئەم پێکهاتەیە دیاری بکرێت بە تایبەتی بۆ کۆمەڵگای ئێمە و هاوشێوەکانی، بە هۆی کۆمەڵێک هۆکاری کۆمەڵایەتی و ئاینی و دامەزراوەیی و سیاسیەوە،لە توێژینەوە ئەنترۆپۆلۆژیەکاندا بە هۆی میتۆد و ئامرازەکانی کۆکردنەوەی زانیاری مەیدانی تاڕادەیەک زانستیانەتر دیاری دەکرێت، بەڵام زۆرجار لە توێژینەوە دانیشتوانی و کۆمەڵناسییەکاندا بە هۆی فۆرمی ڕاپرسی و پرسیارکردنی ڕاستەوخۆ لە لێتوێژەر (مبحوث) لە بارەی ئاستی ئابووری و شێوەی ژیانەوە، تاڕادەیەک بە هەڵە ئەم پێکهاتەیە دیاری دەکرێت.

٤- باری ئایینی مەزهەبی:

موسڵمان، مەسیحی، یەهودی، کاکەیی، یەزیدی .....تاد ئەم دابەشبوونە لە ڕووی بیروباوەڕ و باوەڕی ڕاستەقینەوە، وەکو ئەوەی لە ناسنامەکاندا دەنوسرێت جیاوازی هەیە، وەکو ئەوەی لە دەروناسیدا پێی دەگوترێت ئاراستەی ئاشکراو ئاراستەی پەنهان یان شاراوە.

٥- باری زمان و شێوەزارەکان:

وەکو زمانی نەتەوەیی بۆ نمونە کوردی، عەرەبی، فارسی، فەرەنسی، یان شێوەزاری جیاواز لە ناو یەک زماندا وەکو شێوەزاری لوڕ و کەلهوڕ و هەوارمی، کرمانجی خواروو، کرمانجی سەروو.

٦- باری پسپۆری و شارەزایی:

وەکو نەزان، نەشارەزا، بێ توانا لە بەکارهێنانی ئامێر و کەرەستە تەکنۆلۆژیەکان، زانا، شارەزا، بەتوانا لە بەکارهێنانی کەرەستە و ئامێرەکان، پسپۆڕ...هتد، کە ئەمەش بەشێکە لە هێزی بەرهەمهێنان، چونکە ئەم هێزانە دەکرێن بە دووبەشەوە هێزی مرۆیی بەرهەمهێنان و هێزی مادی بەرهەمهێنان، پەیوەندیەکی زۆر توندوتۆڵیان

بەیەکەوە هەیە، **ماددییەکان** بریتیین لە ئامرازەکانی بەرهەمهێنان؛ وەکو ئامێرەکانی کارکردن و شێوازە هونەرییەکانی بەکارهێنانیان، بەڵام هێزی **مرۆیی** بریتییە لە شارەزایی و توانای بەرهەمهێنان و پسپۆڕی و لێهاتوویی مرۆیی لە بەکارهێنانی ئەم کەرەستانەدا، هەموو ئەمانە پێکەوە لە کۆتاییدا بەرهەمهێنانی کاری مرۆیی دیاری دەکەن لە قۆناغێکی دیاریکراوی پەرەسەندنی کۆمەڵگادا.

٧- باری ژینگەیی:

بۆ داشبوونی ژینگەیی ئەگەر لە شێوە سەرەتاییەکەیەوە دەست پێ بکەین بو شێوە ئالۆز و پێشکەوتووەکەی پلەپلە سەرکەوین بە شێوەی (کۆچەری،لادێ، شارۆچەکە و شار) دابەشی دەکەین؛ ئەگەرچی بۆ دیاریکردنی هەر یەکێک لەمانەش ڕاوبۆچوون و شێوازی جیاواز هەیە، ئەمەش دەکەوێتە سەر پەرەسەندن و پێشکەوتنی خودی مروڤەکان خۆیان لە هەموو ڕوویەکەوە، بۆ نمونە لە زمانی ئینگلیزیدا (metropolis) و (city)و (town) تەنیا بۆ گوزارشتکردن لە شار هەیە؛ جگە لە جۆرەکانی تری ژینگەیی، لە عەرەبیشدا (بلدة) و (مدينتة) و (اقضية) و (ناحية) و (قصبة) و (قرية) و (ريف) و(بداوة) هەیە لە ڕێگای ماناکانیانەوە هەست پێ دەکەین چ جیاوازیەکی ئەنترۆپۆلۆژی و دانیشتوانی و کۆمەڵایەتی و ئاستی چڕبوونەوە و خزمەتگوزاری و بازاڕو....هتد لەهەر یەکێکیاندا چەندە.

ئەگەر سەیری دابەشبوونی ژینگەیی عێراق بکەین لە نزیکەی پەنجا-شەست ساڵی لەمەوبەردا دەبینین بە درێژایی ئەم مێژووە ڕێژەی شارنشینی بە یەک ئاراستە گەشەی نەکردووە، ئەگەرچی لەسەرەتای پەنجاکاندا بە شێوەیەکی ئاسایی و سروشتی لە ئەنجامی پێشکەوتنی شارەکاندا ڕێژەی شارنشیی بەرزبۆتەوە، بەڵام دواتر لە ئەنجامی تێکدانی گوندەکان و لە دوای نەمانی ڕژێمی پێشووش جارێکیتر ڕێژەی لادێی بەرزبۆتەوە و شارنشیی دابەزیوە بە هۆی گەڕانەوەی خەڵکی بۆسەر گوندەکانی خۆیان.

٨- باری چینایەتی:

دیاریکردنی ئەم پێکهاتەیەش زۆر سەختە، ئایا بە چ پێوەرێک چینەکانی باڵا، ناوەند و خوارەوە. دیاری دەکرێت؟ توێژینەوە لە ریزبەندی و پۆلێنکردنی پێکهاتەی کۆمەڵگا و دابەشکردنی بەسەر چینی جیاوازدا یەکێکە لە بابەتە سەرەکیەکانی مرۆڤناسی و ئەنترۆپۆلۆژیای دانیشتوان، بۆیە جگە لەم پۆلێنکردنە چەندین جۆری تری دابەشکردن و پشت بە میکانزمی جیاواز بەستراوە بۆ جیاکردنەوەیان، هەندێک لە زاناکانی بوارەکە ئەم سێ چینە بەسەرەکی سەیر دەکەن و ئەمانیش بۆ جەند لقێکیتر دابەش دەکەن چینی باڵای باڵا و چینی باڵای ناوەند و چینی باڵای خوارەوە. هەروەها ناوەندی باڵا و ناوەندی ناوەند و ناوەندی خوارەوە، دواتر چینی خوارەوەی باڵا و چینی خوارەوەی ناوەند و چینی خوارەوەی خوارەوە، ئەمەش لەسەر چەندین ڕێڕەوی جیاواز؛ بۆ نمونە وەکو کار و پیشە و

داهات و شوێنی نیشتەجێ بوون و....هتد یان دەسەڵات و پێگەی کۆمەڵایەتی و ئاینی و مەزهەبی و نزیکی لە ناوەندەکانی بڕیاری سیاسی و دەسەلات و ئاستی خوێندەواری و چەندین هۆکاریتر.

جۆرەکانی چڕی دانیشتوان پەیوەست بەباری ئابوورییەوە:

أ- چڕی ژمارەیی یان چڕی گشتی

بریتییە لەو چڕییەکی سادە و سەرەتایی، واتە دابەشکردنی کۆیی ژمارەی دانیشتوان لەسەر کۆی گشتی پێوانەی ڕووبەری خاکەکەی، بێ ڕەچاوکردنی لایەنەکانی تری ژیانی کۆمەڵگە.

ئەگەر لەم بارەوە سەیری چڕی بکەین لەسەر ئاستی جیهانی دەبینین جیاوازییەکی زۆر هەیە لە ڕێژەی چڕی دانیشتواندا، ئەمەش بۆ چەندین هۆکاری ژینگەیی و کۆمەڵایەتی و سیاسی و بۆ ڕووبەری وڵاتەکەش دەگەڕێتەوە لە ڕووی گەورەیی و بچوکی ڕووبەر، چونکە ئەگەر چڕی ئەنجامی دابەشکردنی ژمارەی دانیشتوان بێت بەسەر یەکەیەکی پێوانەیی ڕووبەردا، بێگومان بە بچوک بوونەوەی ڕووبەر ڕێژەی چڕی بەرز دەبێتەوە، ئەگەر ئەمە ڕوونبکەینەوە بۆ نمونە دەبینین هەندێک لە وڵاتان ژمارەی دانیشتوانییان زۆر نیە، بەڵام لەبەر ئەوەی ڕووبەری خاکەکەشیان زۆر نیە بۆیە چڕی دانیشتوانیان بەرزە بە پێچەوانەوە وڵاتی وا هەیە ژمارەی دانیشتوانی زۆرە، بەڵام لەبەرئەوەی ڕووبەری خاکەکەی فراوانە بۆیە چڕی دانیشتوانی کەمترە.

ب- چڕی فسیۆلۆجی

بریتییە لە کۆی ژمارەی دانیشتوان لەسەر کۆی ڕووبەری وەبەرهێنراو لەڕووی ئابوورییەوە، واتە بیابان و شاخ و ناوچە سەختەکانی ڕووبەر کە بێ سوودن لەپرۆسەی بەرهەمهێناندا لەم جۆرە چڕییەدا پەراوێز دەکرێن و هەژمار ناکرێن.

لەبەر ئەوەی لە زۆر بابەتی وردی پەیوەست بە ژیانی کۆمەڵگادا، چڕی گشتی یان ئەوەی بە چڕی ژمارەیی ناومان برد، توانای ئەوەی نیە ئاماژەی ئەوەمان بداتێ تا چەند ژمارەی دانیشتوان لەو کۆمەڵگایەدا فشاری خستۆتە سەر زەوی و سەر ئەو سەرچاوە سروشتییانەی لە وڵاتەکەدا هەیە و، سەروەت سامانی سروشتی گۆمەڵگاکە تا چەند توانای خودبژێوی کۆمەڵگاکەی هەیە، دواتر کاریگەری هەموو ئەمانە لە سەرخودی دانیشتوان و گەشەکردن و کۆچکردن و دابەشبوونیان چیە؟ لە زۆربەی ئەو وڵاتانەی بەشێکی زۆری خاکەکەیان بیابانە و تەنیا ڕووبەرێکی بچووکی وڵاتەکەیان شایانی نیشتەجێبوون و پڕ داهاتە و کۆمەڵگاکەیان لەسەر ئەو ڕووبەرە بچووکە کۆبوونەتەوە و دەژین، هەروەها لە ناوچەکانی سوودێکی ئەوتۆیان بۆ دانیشتوانەکە نیە، کەچی کاتێک چڕی ژمارەیی دەردەکەین

دەبێ ڕووبەری بیابانەکەش هەژمار بکەی، بۆ نمونە لە میسر لە ساڵی (٢٠٠٠)دا ژمارەی دانیشتوانی وڵاتەکە (٦٣٩٤١٠٠٠) کەس بووە، ڕووبەری خاکەکەی (٩٩٧٧٣٨) کیلۆمەتری دووجایە، چڕی گشتی دانیشتوان لەم بارەدا دەگاتە (٦٤) کەس بۆ هەر کیلۆمەتر دوجایەکی زەوی، کەچی لە ڕاستیدا (٩٩%) دانیشتوانی میسر لە دۆڵی نیلدا نیشتەجێن؛ ئەم دۆڵەش ناکاتە (٤%)ی ڕووبەری خاکی میسر، واتە ئەو چڕیەی قسەی لەسەر دەکرێت لەسەر ئاستی ولاتەکە مانای راستەقینەمان ناداتێ.

ئەگەر ئێمە چڕی راستەقینە لە هەر ولاتێکدا هەژمار بکەین دەبێ دانیشتوان دابەشی ئەو زەویە بکەین کە لەسەری دەژین، بۆ نمونەی لەم دۆخەی میسردا چڕی دانیشتوان لەسەر زەوی بەکارهاتوو نزیکەی (١٢٠٠٠) کەس دەکات لە هەر کیلۆمەتردوجایەکی زەویدا بێ هەژمارکردنی ئەو ڕووبەرە بیابانیە زۆرەی لە ولاتەکەدا هەیە.

ج- چڕی کشتوکاڵی:

بریتییە لە جۆرێکی پێوانەیی ئەرکێتی (وەزیفی) بە دابەشکردنی کۆی ژمارەی کارگەرانی بواری کشتوکاڵی بەسەر کۆی ڕووبەری بەکار هاتوو بۆ کاری کشتوکاڵی دەردەکرێت، واتە لەم جۆرە پێوانەییە چڕیەدا ئەرکی دانیشتوان و ئەرکی زەویەکەشی لەبەر چاوگیراوە، ئەم رێگایە زیاتر لەو قۆناغەدا بەکار دەهات کە کۆمەڵگای مرۆیی زیاتر کشتوکاڵی نەریتی بوو، ئامێر و کەرەستە تەکنۆکۆلۆژییە کشتوکاڵییەکان هێشتا لە بەرهەمهێناندا ڕۆڵێکی زۆریان نەبوو، هێندەی دەستی کاری مرۆیی لە بواری کشتوکاڵی و بەرهەمهێناندا کاریگەرییان هەبوو پیشەسازی ڕۆڵی نەبوو، هەروەها لەم سەردەمەدا کشتوکاڵ بناغە و بنچینەی هەموو ئابوورییە نیشتمانییەکان بوو دەوڵەمەندی و سەروەت و سامان لە رێگای سەرمایەوە پێوانە ناکرا، بە ڵکو بە خاوەنداریەتی زەویوزار؛ شوێنی پێگەی تاک و وڵاتەکانیش دیاری دەکرا، بۆیە چڕی کشتوکاڵی لەو قۆناغەدا بۆ بەهێزی دەوڵەت و گرووپە مرۆییەکان کاریگەری خۆی هەبوو.

د- چڕی ئابووری گشتی:

بریتییە لەو هەوڵانەی کە تا ئێستا دەدرێت بۆ پێوانەی توانا ئابوورییەکانی هەر کۆمەڵگەیەک بە پێی تایبەتمەندی ئەو پێکهاتەیی دانیشتوان کە ئەنجامی دەدات، لە جیاتی چڕی کشتوکاڵی (وەکو لە قۆناغەکانی پێشووتردا ئاماژەمان پێکرد)؛ ئاماژە بوو بە توانا و بەهێزی هەر گرووپێکی مرۆیی، ئێستا هەوڵێکیتر لە ئارادایە بۆ نیشاندانی هەمان هێز و توانای گرووپەکان، ئەویش بە پێوانەکردنی هێز و توانای ئابووری کۆمەڵگایەک یان گرووپێک و دواتر دابەشکردنی دانیشتوان بەسەر ئەو توانایانەدا وەکو شارەزایی و وەرگرتنی تایەتمەندی و پسپۆڕی لە بە میکانیزمەکردنی بەرهەمهێنان و هۆیەکانی و سوود وەرگرتن لە توانا سروشتی و سەرچاوە سروشتیەکانی ووڵاتەکە.

- هۆکارەکانی چڕنەبوونەوەی دانیشتوان لە کوردستان:

تا ئێستا، سەرەڕای هەموو ئەو پێشکەوتنە زانستییانەی لە بواری ئامار و سەرژمێریدا هاتووەنەتە ئاراوە، کەس نازانێت بە وردی ژمارەی کورد چەندە؟ یان بە لایەنی کەمەوە مەزەندە و خەملاندنێکی نزیکراوەیی بۆ بکرێت، بۆ نمونە ئەگەر زۆر نزیکیش نەبێت، جیاوازی خەملاندنەکان پێنج تا شەش ملیۆن بێت.

لەو نوسینانەی ئاماژەیان بە ژمارەی کورد کردووە، هەندێکیان دەڵێن نەتەوەیەک ژمارەی بیست وپێنج ملیون کەسەو تا ئێستا دەوڵەتی نیە، کەچی هەندێک نوسینی تر دەڵێن ناکرێت گەلێکی پەنجا ملیۆنی قەوارەیەکی سیاسی سەربەخۆی نەبێت؟ بەپێی زۆربەی سەرچاوە و مەزەندەکاری و خەملاندنەکان کورد لە نێوان بیست و پێنج تا پەنجا ملیۆنە.

- ژیانی کۆمەڵایەتی کۆمەڵگای کوردی:

زۆربەی خێڵە کوردییەکان بە پێی هەندێک سەرچاوە لە سەدەی هەژدەدا دەوروبەری یەک ملیۆن کورد واتە نزیکەی (٣٠%) دانیشتوان لە کوردستاندا کۆچەری بوون، ئەم ڕێژەیە بەپێی ئەو فشارە سیاسی و سەربازیەی کە ڕەوەندە کۆچەرەکان دەیانخستە سەر جوتیاری نیشتەجێ و کوردی شارستان ژمارەیەکی زۆر بەرز بووە، ئەوەش دەگەیەنێت کە دێهاتی کوردی تارادەیەک چۆڵ بووە، تەنیا کۆمەڵی کشتوکاڵی بچوک و لێکدابڕاو هەبووە و زەوی پێشتر کێڵراو ساڵی یەک دوو جار لەلایەن کۆچەرەکانەوە داگیر دەکراو ئاژەڵی تێدەکرا، هەروەها ڕێکخستنی خێڵەکیانەی ئەم گروپانە لە هۆزێکی شوانکارەییدا خۆی لە گردبوونەوەیەکی کاروانی و ڕێگا پێشاندەر و گرووپی چەکدار و شەرکەردا دەنوێنێت، لەم شێوازی ژیانەدا زیاتر یەکگرتوو دەبن و یەکدەگرن، بۆ پەلامار و هێرش کردنە سەر گروپەکانیتر.

بۆیە دەبینین بەردەوامبوونی هێرشی بەربەریانەی خێڵە کۆچەرەکان بۆسەر نیشتەجێ و کاروانەکانی بازرگانی لە کوردستاندا هێندە دڵڕەقانە بووە بە ئەندازەیەک کوردی نیشتەجێ و کوردی کۆچەری لەیەک جیاکردووەتەوە، خەڵکە نیشتەجێیەکە لەو باوەڕەدا نەبوون، پەیوەندی خوێن و خزمایەتییان لەگەڵ کۆچەرەکاندا هەبێت، ئامادەبوون بەوە ڕازی بن هەندێک نەریت و ڕەگەزی کلتوری هاوبەشیان لەگەڵ ئەرمەن و تورک و فارس و عەرەبی نیشتەجێی وەکو خۆیاندا هەبێ نەک لەگەڵ کوردە کۆچەرە هەمان ڕەگەز و خزمەکانی خۆیاندا، بونیاد و پێکهاتەی سەربازی تەبا و هەماهەنگە لەگەڵ سیستەمی خێڵەکی کۆچەریدا، بۆ نمونە هەزاران چەکداری هێزی سەربازی مەغۆلی هاوشێوەی بەشێکی زۆری خێڵەکانی پێشوو ڕێکخرابوون، تەنیا لە خێڵەکاندا رایەڵەی خوێن و خزمایەتی و لە هێزی سەربازیدا ڕێکخستنێکی ناوەندی بوو، بۆیە دەکرێت ئەو جۆرە ڕێکخستنەی خێڵەکان بە کۆچەری سەربازی

ناوبەرین، ئەم بونیادە لە خێڵە کوردیەکاندا ئاوەدانی و نیشتەجێبوونی وێران کردووە، ناسانکاریەکی گەورەی کردووە بۆ سڕینەوەی نیشانە و سیما نەتەوەییەکانی کورد لە شار و شوێنە نیشتەنییەکاندا.

هەندێک سەرچاوەی تریش جەخت لەسەر ئەوە دەکەنەوە خێڵە کوردەکان کە بەشی هەرە زۆری دانیشتوانی کوردستانیان پێک هێناوە هەتا سەدەی نۆزدەش سێیەکی ئەم دانیشتوانە کۆچەری بوون و هەتا سەرەتای سەدەی بیستەمیش بە دوای لەوەرگادا گەرمیان و کوێستانیان کردووە، تا بیستەکانی ئەم سەدەیە بەرنامەی نیشتەجێکردنی زۆرەملێ و تۆبزیش لە تورکیا و ئێران پیادەکرا هێشتا چەند خێڵێکی کوردی هەوڵیاندا و توانیان درێژە بە ژیانی کۆچەری بدەن، دوای ساڵانی جەنگی دووەمی جیهانیش لە ئێران هەندێک خێڵی نیشتەجێ کراوی کورد گەڕانەوە سەر ژیانی ئابوری جارانیان بەڵام سەرکەتوو نەبوون چونکە ژیانی گەڕیدەیی بەسەر چوبوو.

پەیوەندی کۆچکردن بە قۆناغەکانی گەشەکردنی کۆمەڵگە:

دیاردە دانیشتوانییەکان بەگشتی پەیوەندی توندوتۆڵیان لەگەڵ گۆڕان و پەرەسەندنی هۆیەکانی بەرهەم و پەرەسەندنی شێوازی ژیانی کۆمەڵگەدا هەیە و، هەندێک لە زانایانی بواری زانستە مرۆڤایەتییەکان لەڕووی تیۆرەکانی گۆڕانی کۆمەڵایەتییەوە؛ کۆچکردنیش وەک دیاردەیەکی دانیشتوان دەبەستنەوە بە گەشەکردنی کۆمەڵگەوە، لەم پێناوەدا باسی (٥) قۆناغی مێژوویی گۆڕانی کۆمەڵ دەکەن بۆ ڕاڤەکردنی کۆچکردن. ئەم ناغانەش بریتیین لەمانەی خوارەوە:-

١- قۆناغی کۆمەڵگەی نەریتی:

کە تیایدا کۆچکردن زۆر کەم و دیاریکراوە، خێزانەکان بەهێزێکی خوشەویستی و سۆزداری بە ژینگە سروشتی و کۆمەڵایەتییەکەیانەوە بەستراونەتەوە؛ بەشێوەیەک هەر دوورکەوتنەوەیەک بەجۆرێک لە کارەسات دادەنێت، ئەگەر لە ئەنجامی شەڕ و داگیرکردن و بە زۆر دەرپەراندن نەبێت،زۆر بە زەحمەتی مرۆڤەکان لە ژینگە سروشتییەکان دوور دەکەونەوە.

٢- قۆناغی پەرینەوەی کۆمەڵگە:

هەموو کۆمەڵگاکان بەم قۆناغەدا تێدەپەڕن، جۆرێک لە فشار دەخەنە سەر ئەو ناوەندەی تێدا دەژین بەهۆی تێرنەبوونی پێویستییەکانیان، خەسڵەتەکانی ئەم قۆناغە بریتیین لە گەشەکردنی خێرای خۆراک و تەقینەوەی دانیشتوان لە ئەنجامی بەرزبوونەوەی ئاستی لە دایکبوون، بۆیە کۆچکردن و دەرپەڕاندنی دانیشتوان و نەگەڕانەوەیان بۆ شوێنی نیشتەجێبوونی پێشوو دەگاتە لوتکە.

٣- قۆناغی کۆتایی پەڕینەوەی کۆمەڵگە و هێوربونەوە:

تیایدا تاکەکانی کۆمەڵگا لە ژینگەیەکی ئارامدا دەژین و بەشێکی زۆری پێویستی و داواکارییەکانیان هاتۆتە دی، بۆیە ئاستەکانی کۆچکردن و بەجێهێشتنی ئەم کۆمەڵگایانە دادەبەزێ جگە لەماوەکانی جەنگە ناوخۆییەکان.

٤- قۆناغی کۆمەڵگەی پێشکەوتوو:

بە هۆی دابینکردنی پێداویستییە بنەڕەتیەکانی ژیان و پێویستیەکانی مرۆڤەوە،لەلایەکیتر بەهۆی ڕێکخستنی خێزان و کەم کردنەوەی لە دایک بوون، چۆنایەتی کۆچکردن لەم کۆمەڵگایانەدا دەگۆڕێت، لە ئەنجامی برسیەتی و هەڕەشەکانی ژینگە و دەوروبەردا نیە،بەڵکو خواستێکیتر لە پشت کۆچکردنەوەیە، نەک هەر لەم قۆناغەدا کۆچکردن دادەبەزێت، بەڵکو بە فۆرمە کۆنەکەی تا ئاستی نەمان کەم دەبێتەوە.

٥- قۆناغی ئایندەی کۆمەڵگەی خۆشگوزەران:

تیایدا کۆچکردن وەکو سیما و خەسڵەتێکی کۆمەڵگە ئارەزوومەندانەیە، یان بۆ دروستکردن و بونیادنانی کۆمەڵگا و ژینگەیەکی خۆشترە لە شوێنێکیتردا کە هۆکارە سروشتییەکان لە بارن بەڵام دەستی مرۆڤی پێ نەکەتووە.

<u>تیۆرەکانی گەشەی دانیشتوان:-</u>

ئەوەی ڕاستی بێت تیۆرەکانی گەشەی دانیشتوان لە زۆر لاوە باسی لێکراوە، بەڵام ئەوەی لە واقعی کۆمەڵگای ئێمە بەرچاو بێت زیاتر تیۆری سروشتی و کۆمەلایەتی:-

١- تیۆری سروشتی: ئەم تیۆرە پشت بەو بۆچوونە دەبەستێ کە سروشتی مرۆڤ خۆی لەگەڵ سروشتی ئەو جیهانەی تیایدا دەژین دەستێوەردان دەکات لەسەرگەشەی دانیشتوان بە ڕێژەی دیاریکراو و بەو ئاڕاستەی کە کۆنترۆل نەکرێ، لەوانە تیۆری (هێربیرت سبنسەر Herbert Spenser) کە دەڵێ خۆراکی باش توانای زاوزێ زیاد دەکات، مادام خۆراک دەست دەکەوێت ژیانی تاکەکان خۆشگوزەران و ئاسانە، ئەم خۆشگوزەرانییە دەبێتەهۆی زیادبوونی دانیشتوان، بەڵام ئەگەر دانیشتوان گەیشتە ئاستێکی بەرزی خۆشگوزەرانی ڕێژەی پیتداری ئافرەت دادەبەزێ، چونکە لە کۆمەڵگادا چینە پایە نزمەکان ئاسی پیتداریان بەرزترە لە چینەکانی پایە بەرزی کۆمەڵگا، لەبەرئەوەی ئەو چالاکییانەی کە ئافرەت بۆ خزمەتکردنی خۆی و ڕاگرتنی تەندروستی خۆی ڕێژەی توانای زاوزێ کەم دەکاتەوە، واتا هەموو بەشەکانی چالاکی بۆ پیتداری و زاوزێ تەرخان ناکات، بەڵکو جوانی و تەندروستی و پارستنی ژیانی خۆشی پێشترە لە ئارەزوو لە منداڵی زۆر و بەخێوکردنی.

٢- تیۆرە کۆمەڵایەتییەکان: گەشەی دانیشتوان پەیوەستە بە بارودۆخی کۆمەڵایەتی کە خەڵک تیایدا دەژی، یەکێک لەو زانایانەی کە ئاماژەی بەمەکردوە (ئەلیکسەندەر کارسەندەرس Alexader-Carrsaunders) دەڵێ مرۆڤ هەردەم دەیەوێ بگاتە ژمارەی باشتر، کە ئەمەش گەورەترین ژمارەی دانیشتوانە کە لە کۆمەڵگایەکی خۆشگوزەران بژیت، کە سامانە سروشتییەکانی ژینگە بەشێوەیەکی باش بەکار بێنی بۆ زۆرکردنی بەرخهەم و خۆشگوزەرانی کۆمەڵگا، بەبۆچوونی ئەم زانایە زۆربوونی دانیشتوان پەیوەستە بە توانا و ئارەزووی مرۆڤ، ئەگەر توانی سامانی سروشتی بەشێوەیەکی باش بەکاربێنێ، کۆمەڵگا بەرەو خۆشگوزەرانی دەچێت و ڕێژەی پێکهێنانی خێزان زۆر دەبێت و منداڵبوون زۆر دەبێت و گەشەی دانیشتوان ڕێژەی بەرز دەبێت، بەڵام ئەگەر مرۆڤ نەیتوانی سوود لە سامانی سروشتی وەربگرێ، بەرهەمی خۆراک کەم دەبێت و هەژاری و برسێتی بڵاودەبێتەوە و، نەخۆشی و مردن زۆر دەبێت و گەشەی دانیشتوان دادەبەزێ بەرەو کەمبوون.

<u>قۆناغەکانی گەشەی دانیشتوان:</u>

ئەوەی زیاتر باسی قۆناغەکانی گەشەی دانیشتوان دەکات تیۆری گۆڕانی دانیشتوانە، ئەم تیۆرە پشت بە بیرۆکەی قۆناغەکانی دانیشتوان بەست کە بەگوێرەی ئاستی گەشەی تەکنیکی کۆمەڵگا دەڕوات و، ئاماژەی بەچوار قۆناغی گەشەکردنی دانیشتوان کرد وەکو:-

قۆناغی یەکەم: لەم قۆناغە ڕێژەی لەدایکبوون بەرزە، بەرەچاوکردنی هێزێکی پاشەڕۆژی شاراوەیە، لەگەڵ نەبوونی بەهاکانی هاندانی منداڵبوون بە پاساوی ئاینی و کۆمەڵایەتی. لە هەمانکاتدا لەم قۆناغە ڕێژەی مردن بەرزبوو لە ئەنجامی خراپی ئاستی گوزەرانی ژیان و نەبوونی تەکنەلۆژیای پزیشکی پێشکەوتوو. کەواتە زیادەی دانیشتوان بەرچاو نەبوو لەئەنجامی بەرزبوونی ڕێژەی لەدایکبوون و مردن، ئەم قۆناغە ماوەیەکی دورودرێژی خایاند و کاریگەری لەسەر ژیانی هەزاران خەڵک هەبوو هەتا هاتنی شۆرشی پیشەسازی.

قۆناغی دووەم: ئەم قۆناغە هاوکاتە لەگەڵ دەرکەوتنی بەپیشەسازی بوون، دانیشتوان زیاد دەکات لەگەڵ پێشکەوتنی تەکنەلۆژی کە دابینکردنی خۆراک و بەربەرەکانێی نەخۆشیەکان و پێداویستییەکانی داودەرمان بۆ نەخۆش لەخۆ دەگرێ. لەم قۆناغە ڕێژەی مردن کەم دەبێتەوە و ڕێژەی بەرزی لە دایکبوون هەروەکو خۆی دەمینێتەوە، سەرچاوەکان دەڵێن زۆربەی وولاتە هەژارەکان لە جیهان بەم قۆناغەدا دەڕۆن، کە ناسراوە بە قۆناغی گەشەی دانیشتوانی بەرز.

قۆناغی سێیەم: لەم قۆناغە ڕێژەی لەدایکبون بەشێوەیەکی بەرچاو ڕوو لە کەمبوون بوو. هاوکات بوو لەگەڵ جێگیربوونی ئارامی و ئاسایش لە ئابوری پیشەسازی کە بەشداری کرد لە کەمکردنەوەی تێکڕاکانی گەشەی

دانیشتوان جاریکیتر. لەم قۆناغە ڕێژەی لەدایکبوون کەم بۆوە، بەهۆی بەکارهێنانی تواناکان بۆ خزمەتکردنی منداڵ بۆ ئەوەی گوزەران و ژیانیان خۆش بێت تا تەمەنێکی دوور، جگە لەمەش؛ سنوردارکردنی منداڵ وای کرد کە خێزانەکان ئارەزوو لەخێزانی قەبارە بچوک بکەن، کارکردنی ئافرەتیش لە دەرەوەی ماڵ هۆکارێکیتر بوو بۆ ئارەزووونەبونی دایکەکان لەمندالی زۆر، بۆیە لەم قۆناغە ڕێژەی لەدایکبوون ومردن ڕوو لەکەم بوون بوون.

قۆناغی چوارەم: ئەم قۆناغە هاوکات بوو لەگەڵ ئابوری دوای پیشەسازی، یان لە سایەی شۆرشی زانیاری کە جیهانی پێشکەوتووی داگیر کرد. ڕێژەی لەدایکبوون لەم قۆناغە بەردەوام لە دابەزین بوو بەهۆی هۆکاری زۆر، لەوانە فراوانبوونی بواری کارکردنی ئافرەت لەدەرەوەی ماڵ و بەرزبوونەوەی خەرجی چاودێریکردنی منداڵ، لەهەمانکاتدا ڕێژەی مردنیش لە کەمبوونەوە دابوو، تا وای لێهات گەشەی دانیشتوان گەیشتە خالی سفر، واتا وەستا. ئەمەش ئەمرۆ هەستی پێ دەکرێ لە ژمارەیەک لە وولاتانی ئەوروپای ڕۆژئاوا و وولاتە یەکگرتوەکانی ئەمریکا و کەنەدا و یابان.

سەرچاوەکان:

١) جبير، شادي نسيم، (٢٠٠٦) المشكلات السكانية، مكتبة المجتمع العربي للنشر والتوزيع، عمان، الاردن، دار أجنادين للنشر والتوزيع، الرياض، السعودية.

٢) جعفر، مجيد، (٢٠٠٦) كردستان تركيا، ، ط٢. دراسة اقتصادية اجتماعية سياسية تحت التخلف الاستعماري السليماني.

٣) الجهاز المركزي للأحصاء، (١٩٨٧) المجموعة الاحصائية السنوية ١٩٨٧ مطبعة الجهاز المركزي للأحصاء، وزارة التخطيط، بغداد.

٤) الجهاز المركزي للأحصاء، (١٩٧٣) نتائج التعداد العام للسكان لسنة ١٩٦٥، مطبعة الجهاز المركزي للأحصاء، بغداد.

٥) جوردون، جون ستيل، (٢٠٠٨) أمبراطورية الثروة، ترجمة محمد مجدالدين باكير، سلسلة عالم المعرفة، العدد، (٣٥٧)نوفمبر. الكويت.

٦) الجوهري، يسرى، (١٩٩٧) مباديء جغرافية السكان،مكتبة الاشعاع للطباعة والنشر والتوزيع،اسكندرية، مصر.

٧) الحبيب، مصدق جميل، (١٩٨١) التعليم والتنمية الاقتصادية، منشورات وزارة الثقافة والاعلام، دار الرشيد للنشر، بغداد.

٨) حجازي، محمد فؤاد، (١٩٧٨) التغير الاجتماعي، القاهرة.

9) الحديثي، طه حمادي، (١٩٨٨) جغرافية السكان، مديرية دار الكتب للطباعة والنشر، الموصل، الجمهورية العراقية.

١٠) حزين، عبدالفتاح أمام، (٢٠٠٤) جغرافية السكان،دراسة في الآسس والتطبيقات، مكتبة الانجلو المصرية، مركز آية للطباعة، القاهرة.

11) الحسن، احسان محمد، (١٩٩٩) موسوعة علم الاجتماع، دار العربية للموسوعات،بيروت، لبنان.

١٢) الرباتي، ابراهيم طاهر معروف، (٢٠٠٤) المرأة الكردية ودورها في المجتمع الكردي، التفسير، مطبعة تربية اربيل.
١٣) الزواوي، خالد محمد، (٢٠٠٤) البطالة في الوطن العربي، المشكلة والحل، مجموعة النيل العربية، القاهرة، مصر.
١٤) زيني، عبدالحسين، ز آخرون، (١٩٨٠) الاحصاء السكاني،دار المعرفة، مؤسسة دار الكتب للطباعة والنشر،بغداد.
١٥) الساعاتي، حسن و لطفي، عبدالحميد، (١٩٧٣) دراسات في علم السكان، دار المعارف،القاهرة، الطبعة الرابعة.
١٦) سالاس، رافائيل، صندوق الامم المتحدة للنشاطات السكانية، تقرير عام ١٩٨١، نيويورک، أمريكا، بدون سنة الطبع،
17) السراوي، منصور، (٢٠٠٢) سكان الوطن العربي، دراسة تحليلية في المشكلات الديمغرافية،الجزء الاول،بيت الحكمة، بغداد.
١٨) السعدي، سعدي محمد شالح، وآخرون، (١٩٩٠) جغرافية الاسكان، مطابع دار الحكمة للطباعة والنشر، اربيل.
١٩) سليم، شاكر مصطفى، (١٩٨٠) قاموس الانثروبولوجيا، انكليزي - عربي، الطبعة الاولى، جامعة الكويت، الكويت.
٢٠) سميث، ت، لين، (١٩٧١) أساسيات علم السكان، ترجمة الدكتور محمد الجوهري وفؤاد أسكندر، مؤسسة فرانكلين للطباعة والنشر، القاهرة-نيويورک.
٢١) سهاونة، فوزي، (١٩٨٢) مباديء الديمغرافيا،نشر بدعم من الجامعة الاردنية و الامم المتحدة،المطبعة الاردنية.
٢٢) السيد غلاب، محمد، و الدكتور محمد صبحي عبدالحكيم، السكان، ديمغرافيا و جغرافيا، مكتبة الانجلو المصرية، مصر، بدون سنة الطبع.